

Gazdaságtörténet mint kultúrtörténet

Berghoff, Hartmut – Vogel, Jakob (szerk.): Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Dimensionen eines Perspektivenwechsels

Frankfurt–New York, Campus Verlag, 2004, 493 oldal

A kötet címe telitalálat. Olyan cím, amely rögtön fölkelti az érdeklődést, mert valami újdonságra utal, valami provokálóra – hiszen egymástól igencsak távol álló dolgokat társít össze –, s ugyanakkor a történetírás mai tájképét ismerők azonnal tudnak mire gondolni olvastán. A történetírás spektrumának két szélső pólusát idézi fel a cím: a formális elemzésekhez, gyakran ellenőrizhető hipotézisekhez folyamodó, statisztikai, matematikai módszerekkel dolgozó gazdaságtörténetét, valamint a szubjektumok történeti tapasztalataiban – és interakciók hálózatában – konstituálódó jelentések feltárásával foglalkozó, hermeneutikai, antropológiai eszközöket használó kultúrtörténetét. Utóbbi sokak szemében a számos részdiszciplínára széthullani látszó történetírást egységesítő új paradigma lehetőségét hordozza, amely a társadalmi, politikai és a szűk értelemben vett kulturális jelenségeket egy tág értelemben, a jelentések birodalmaként felfogott kultúra fogalmán keresztül tudja együttesen megragadni. A valamennyire tájékozott olvasó így a cím alapján két dologra is gondolhat. Egyrészt arra, hogy a kötet szerzői a társadalmi, politikai és szűken értett kulturális jelenségek határának elmosása után, immár a gazdaságot is megpróbálják bevonni a kulturális elemzés fennhatósága alá, megmutatva, hogy a gazdasági cselekvéseknek is van jelentésük az emberek számára, és ezek orientálják őket gazdasági viselkedésük során. Ez esetben feltehető, hogy az egyik fő csapásirány a gazdasághoz kapcsolódó diskurzusok elemzése lehet, annak bemutatása, hogy a különböző gazdasághoz kapcsolódó beszédmodok milyen politikai és társadalmi gyakorlatokat tesznek lehetővé. Másfelől viszont gondolhatunk arra is – és a szerkesztők gazdaságtörténeti mivolta inkább ezt támasztja alá – hogy a kötet a másik irányból indul, és e kollektív vállalkozással az utóbbi időben egyre kevesebb figyelemben részesülő gazdaságtörténészek próbálnak meg a történetírás jelenlegi főáramához alkalmazkodni, vagyis a kultúralista szemlélet átvételével újra legitimálni kutatási témáikat.

Mit találunk ehhez képest a kötetben? Kellemes meglepetésre a kötetben közölt írások nem pusztán valamelyik oldal – a kultúrtörténeti vagy a gazdaságtörténeti – tudatos historiográfiai manőverét hajtják végre. A szövegek szorosán egy szemléleti probléma köré szerveződnek, és a szerzőket láthatóan szinte intellektuális érdeklődés vezeti (és nem pusztán a rendes tudományos üzenet jellemző publikációs és újításkényszer szülte a konferenciát és a kötetet). Ez leginkább abban érhető tetten, hogy mindkét előföltevésünk teljesül. A kötet bírálja a gazdaságtörténetet, amiért érzéketlen a kulturális összefüggések iránt, ám nem pusztán a gazdasági folyamatok kulturális beágyazottsága mellett kardoskodik: a kritika a kultúrtörténetnek is szól. Egyrésztől igaz ugyanis, hogy a gazdaságtörténet nem látja, hogy

„minden gazdasági rendszer és minden gazdasági cselekvés értelmi konstrukciókon (Sinnkonstruktionen) alapul és maga is értelmet, tehát kultúrát teremt” (13.), s így elemzései igencsak egyoldalúak, de másrésről az új kultúrtörténet sem tud mit kezdeni a gazdasági jelenségekkel. Ezáltal egy veszélyesen kiterjedt vakfolt keletkezik, amely akadályozza a kulturalista történészeket a globalizálódás folyamatának, vagy a hétköznapi élet ökonomizálódásának az elemzésében. Ennek veszélyes következménye pedig, hogy amilyen mértékben a kulturalista szemlélet uralkodóvá válik a történetírásban, úgy zárul be a jelen fontos kihívásai előtt, és szorul margóra más tudományokhoz képest a történettudomány. Nem lesz így mondanivalója a jelenben legfontosabbnak tűnő kérdésekről, mint amilyen például a természet pusztulása, a biotechnológiai és információs forradalom, a nemzeti és nemzetközi adósságválságok, a szociális ellátórendszerek túlterheltsége vagy a gazdasági egyenlőtlenség. Néhány évtizede még, úgy tűnt, a történeti gondolkodás – más diszciplínák mellett – képes hozzászólni a jelen közérdeklődésre számot tartó problémáihoz; ma ez erősen kétségesnek látszik.

A következőkben először kicsit részletesebben bemutatjuk, milyen történettudományi tájképet láttat a tanulmánykötet, hogyan helyezi el magát ebben, majd az egybegyűjtött tanulmányok bemutatásával – itt a szubjektív érdeklődés szerint nagyobb teret szánva egyes tanulmányoknak – vázoljuk, hogy merre keresik a kiutakat a kötet egyes szerzői, végül pedig magunk is megpróbáljuk beilleszteni a német történetírás kontextusába a kötetet.

A szerkesztők bevezető tanulmánya (*Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Ansätze zur Bergung transdisziplinärer Synergiepotentiale*. 9–41.) abból indul ki, hogy gazdaságtörténet és kultúrtörténet nagyon távol állnak egymástól. A két diszciplína eltávolodását a nemzetgazdaságtan történeti iskolája (amelyet itt Gustav Schmoller reprezentál) és a határhaszon elméletet kidolgozó Carl Menger között kibontakozott módszertani vitától eredeztetik. Azóta az absztrakt-teoretikus, mainstream közgazdaságtan egyre inkább deduktív módszerekkel, általános törvényekkel és formális modellekkel dolgozik, matematizálttá vált, ami axiomatikus premisszákat igényel. Mindez oda vezetett, hogy képtelen kezelni más dimenziók (kultúra, társadalom, politika) behatásait, amelyeket vagy kizár az elemzésből, vagy véletlennek tekint, illetve csupán sematikus módon ragad meg. (Persze, teszik hozzá, ma már a gazdaságtudományon belül is növekszik a rossz érzés e problémák miatt, és jelentős előrelépések is történtek bizonyos területeken.)

A kliometriának, az absztrakt közgazdaságtudomány által ihletett gazdaságtörténetnek jellemzője az ellenőrizhető hipotézisek, absztrakt modellek és statisztikai eljárások eleganciája, valamint a források kontextualizálásának teljes mellőzése. Más oldalról azonban vannak forrásintenzív empirikus gazdaságtörténeti résztanulmányok is, amelyeket sem a közgazdaságtudomány, sem a történelem nem tud igazán befogadni és hasznosítani. Mindezek eredményeként a gazdaságtörténeti összefoglalókban a kultúra csupán egy maradékkategória, s gyakran sematikus, öröklött képekben jelenik meg.

A közgazdaságtan „történetietlenedésének” felel meg az új kultúrtörténet „gazdaságtalanodása”. Az új kultúrtörténet persze nem egységes paradigma, inkább tendenciáról beszélhetünk, hiszen diskurzuselemzések vetélkednek praeológiai megközelítésekkel, a *linguistic turn* a sűrű leírással, szimbolikus reprezentációk elemzése konkurálnak mentalitástörténeti tanulmányokkal. Mégis elmondható, hogy az utóbbi két évtizedben a diskurzus, mentalitás, emlékezet, tapasztalattörténet, a test története került előtérbe az Alltagsgeschichte irányzatában, és hasonló témák, illetve megközelítések jellemzik a társadalmi nemek történetét és a történeti antropológiát is. A szubjektív, szimbolikus, hétköznapi és antropológiai dimenzió előtérbe kerülése érthető és jogos volt a historische Sozialwissenschaft néven ismeretes, az 1960-as, 70-es években uralkodó, ám máig is létező irányzattal szemben, amely a történelem – gazdasági alapozottságú – struktúrára koncentrálna teljesen figyelmen kívül hagyta ezeket. (A szemléltetésben persze a nemzedéki önmeghatározás, a tudományos üzem igényelte újítási kényszer is szerepet játszott, és ez vezetett a rendkívül heves, szokatlanul személyeskedő vitákhoz – teszik hozzá a szerkesztők.) Az Eigen-Sinn fogalmában a hétköznapi élet történetírása mindazt igyekezett megragadni, ami a cselekvést tradicionális, szimbolikus vagy egyéb kulturális értékek szerint orientálja, rámutatva, hogy az emberi viselkedés nem szigorúan racionális, s nem haszonmaximalizálásra irányul. A cselekvők öntörvényűségének megragadásához szövegek, képek, szimbolikus gyakorlatok hermeneutikai megközelítésére volt szükség. Ezeket a forrásokat nem az egyének döntéseire nézve tekintették információhordozónak, sokkal inkább kollektív magatartási mintákat, diskurzusokat igyekeztek vizsgálatuk által behatárolni. Nem meglepő tehát, ha mindez oda vezetett, hogy a legújabb összefoglaló munkákban már nem is szerepel gazdaságtörténet, hiszen ez a tudományág egyének döntéseit elemzi a szimbolikus dimenziók figyelmen kívül hagyásával, s többnyire kvantitatív megközelítésben. A szerkesztők által felhozott két kultúrtörténeti összefoglalóból,¹ sőt a legújabb német általános történettudományi lexikonból² is egyszerűen hiányzik a gazdaságtörténet. A gazdaságtörténetnek ezt a háttérbe szorulását nem csak a kötet szerkesztői, de több szerzője is nyíltan kárhoztatja. Dirk van Laak például azzal érvel, hogy visszatekintve úgy tűnik, a 20. század nagy társadalom-átalakító erőszakos politikai programjait épp úgy a gazdaság győzte le, mint ahogy a kulturális különbségek határait is az töri át.

A gazdaságnak mint témának a hiányát a szerkesztők és szerzők legalább annyira sajnálatosnak tartják, mint a gazdaságtörténet érzéketlenségét a kultúra iránt. Utalva arra, hogy a 20. század elején a gazdaság- és kultúrtörténet még egy táborban állt a historicista politikatörténettel szemben, ismét szükségesnek tartják a közeledést. (Aprólékosan számba veszik a szerkesztők a lehetséges közeledés, illetve

¹ Ute Daniel: *Kompendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt, Suhrkamp, 2001; Hans-Ulrich Wehler: *Kulturgeschichte heute*. Göttingen, 1996.

² Joachim Eibach – Günther Lottes (szerk.): *Kompass der Geschichtswissenschaft. Ein Handbuch*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

kapcsolatok kezdeményeit mindkét diszciplínában: a protoindusztrializációs problémakörtől E.P. Thompson morális ökonómiáján át, az új institucionalista közgazdaságtani törekvéseken keresztül a racionális választás elméleteinek korrekciójáig és a gazdaságtan nyitásáig a kognitív tudományok irányába.) A közeledés eredménye azonban elképzelésük szerint nem a két tudományág egybeolvadása lenne. A két diszciplína tematikusan is és a módszerek tekintetében is különbözik egymástól, és különböző is marad. Ám egymás eredményeinek és módszereinek tanulmányozása révén a kultúrtörténet nélküli gazdaságtörténet leküzdheti deficitjét, a gazdaság iránti érzék nélküli kultúrtörténet pedig túlléphet tematikus megcsonkítottságán, a gazdaságtudományi elméleti kínálat figyelembe vételével bővítheti módszertani repertoárját. A kötet célja ennek elősegítése volna, s nem egy konkrét program megfogalmazása. Kevésbé optimista végkövetkeztetéssel, de hasonlóképpen vélekedik a szerzők közül Tooze is, aki szerint a gazdaságtörténet fő árama mindig is egyszerűen a régi adatokkal dolgozó gazdaságtan lesz. Ám az érdemi párbeszéd hiánya nem kell, hogy megakadályozza, hogy a kultúrtörténet, ha nem is a gazdaságtörténetnek, de a gazdaságtörténetről beszéljen.

A meglepően színes gyűjteményes kötet a szerkesztők bevezető tanulmányán kívül 17 írást tartalmaz tematikus blokkokban. A tanulmányok első csoportja a kultúratudományok és a gazdaságtan tudománytörténetének felvázolására, fogalmainak elméleti tisztázására tesz kísérletet. E tanulmányok sorából kiemelkedik Christoph Conradé („*How much, schatzi?*” *Vom Ort des Wirtschaftens in der new cultural history*. 43–67.), aki tudománytörténeti áttekintésben mutatja be gazdaságtan és történetírás fokozatos távolodását. Rámutat arra, hogy mindig voltak olyan szerzők (Sombart, Weber, Schumpeter, Gerschenkron, Rostow, Polányi), akik hidat jelentettek a két tudomány között, de elismeri azt is, hogy a kulturális fordulat – amelynek a humán és társadalomtudományok közül ma már csak a szociológia egy része áll ellen, míg a politikatudomány már nagyrészt elesett, nem is szólva az összes többi bölcsész diszciplínáról – rendkívül megnehezítette a kapcsolódásokat. Óv attól, hogy a kultúrtörténészek a „mindent kultúralizálni” igényével lépjenek fel a gazdaságtannal szemben, hiszen ez utóbbi tudásformának megvan az alapja a modern társadalmak differenciált rendszereinek egyikeként működő gazdaságban. Ugyanakkor esélyt és hasznot lát abban, ha a gazdasági kérdésekhez kultúrtörténetileg közelítünk. Álláspontja szemléltetéséhez a szakirodalomból idéz példákat, ezek közül Giovanni Levi elemzése a legismertebb az első ránézésre érthetetlen áralakulásokat mutató santenai földpiacról. Az elemzés tanulsága szerinte az, hogy a tranzakciók individualizált kezelése tévút, mert az eladási és vásárlási döntések egy rokonokat, barátokat, szomszédokat összefűző materiális és immateriális hálózatban történnek, és e hálózat kulturális szabályainak engedelmessé válnak láthatóvá. Idézi továbbá a brit és a német textilipar összehasonlításának példáját, ahol a megfigyelhető különbségek magyarázatát a munkásoknak a munkáról és a hatékonyságról formált elképzeléseiben lehet fellelni (tehát nem gazdasági vagy technológiai tényezőkben); az ingatlankereskedelmet,

ahol a kereslet alapvetően kulturális folyamatokban alakul ki; és végül a tömegfogyasztást, amelynek szerkezete megint csak kulturális keretben értelmezhető, mert az egyes árukhoz jelentéstartalmak tapadnak, amelyek nemek és kisebb mértékben életkor, társadalmi csoport, régió, város/vidék különbségei szerint tagolják az árukínálatot és irányítják a keresletet.

Ugyanebben a blokkban Jakob Tanner és Birger Priddat tanulmányai a gazdaságtan és a történetírás lehetséges kapcsolatainak alapjait keresik. Előbbi a ma újnak számító gazdasági elméletek szempontjából keresi a kapcsolat megteremtésének lehetőségét, s ezen elméleteket egészében egyfajta pszichológiai fordulatként, egy a korábbinál jóval komplexebb emberkép kidolgozásaként értékeli, míg utóbbi a másik oldalról, a történeti iskolával foglalkozva mutatja ki, hogy az sem volt tisztán történeti, amennyiben módszertanában volt egy etikai-esszencialista mag, ami lehetőséget nyújt a közgazdaságtan univerzális kategóriái felé történő nyitásra.

Egy következő tanulmánycsoport Christoph Conrad példáihoz kapcsolódva a közgazdaságtan központi fogalmának, a piacnak a történeti, kulturális beágyazottságát tárja föl konkrét példákon keresztül. A tényleges piacokon nem az ár az egyetlen orientáló tényező a szereplők számára, pontosabban az nem pusztán a kereslet-kínálat függvényében alakul. A piac egy szociokulturálisan, politikailag és mindenek előtt jogilag beágyazott jelenség, amelynek modern formája lassú történeti fejlődés eredménye. A piaconform magatartásokat meg kell tanulni, ezek szimbolikusan közvetíthetőek és habitussá tehetőek, és mindez nem egy lineáris folyamat. Az e blokkba tartozó tanulmányok közül Hartmut Berghoff írását emelném ki, amely a bizalom problémájával foglalkozik. (*Die Zähmung des entfesselten Prometheus? Die Generierung von Vertrauenskapital und die Konstruktion des Marktes im Industrialisierungs- und Globalisierungsprozess.* 143–168.) Szerinte a bizalmi tőke keletkezése a piacok működése szempontjából kulcsfontosságú volt a korábbi közösségek számára jelentős töréseket hozó 19. században. A bizalom olyasvalami, ami csökkenti a jövő kiszámíthatatlanságát, stabilizálja a várakozásokat, ám maguk a piacok nem alkalmasak az előállítására. Miután Berghoff vázolja a bizalom társadalomtudományos elméleteit, rámutat arra, hogy – ellentétben kritikusaiknak és szociológusainak (pl. Marx, Simmel) állításával – a liberális kapitalizmusban sem pusztán a pénz teremtette személytelen üzleti kapcsolatok a jellegadóak. Számba veszi, hogy a 19. században milyen formákban próbáltak bizalmat generálni és fenntartani a különböző piacokon. A skála az állami és nemzetközi jogtól a piaci tranzakciók rokonsági, regionális, etnikai vagy vallási alapú hálózatokba szerveződéséig terjed, illetve a kereskedelemnek magának is vannak bizalmi örként funkcionáló intézményei. A jogi intézmények, megegyezések mellett a legnagyobb figyelmet a rokonsági, leszármazási vagy felekezeti alapokon működő bizalmi hálózatoknak szenteli. A korai multinacionális cégeknél gyakorlat volt a helyileg távoli üzemszék vezetésébe rokonokat helyezni. A diaszpórák, amelyre példának a Kelet-Afrikában működő indiai kereskedelmet, az örményeket, a görögöket és a zsidóságot hozza fel, gyakran működtetnek sikeres gazdasági hálózatokat. Ezeket a belső kohézió és

a külső nyomás kettőssége jellemzi, ami egy egész bizalmi kultúra kiépülését és tartós fennmaradását eredményezheti. E hálózatokban csoportspecifikus morál fejlődik ki, sajátos nyelvvel és szimbólumkóddal. Mindez komparatív előnyökkel jár és a külső diszkriminációval együtt ébren tartja az identitást. Extrém példa az ilyen jellegű hálózatokra a mai terrorizmus finanszírozása, ahol a nagy sumák a rendes banki hálózaton kívül, „belégek” nélkül mozognak – itt persze a cél nem a tranzakciós költségek csökkentése, hanem a titok megőrzése. Ezek a hálózatok hierarchia és piac keverékei. A kereskedelemben léteznek ugyanakkor az ilyen piacidegen tényezők mellett a piacnak integráns részét képező bizalmi örök is, sőt bizalommal is lehet kereskedni. A biztosítók és a bankok mind bizalommal üzletelnek, de bizalomépítésre szolgál a mindenféle tanúsítványok rendszere, valamint maga a márkanév és az ahhoz kapcsolódó imázs is.

Hasonló kérdéseket boncolgat ugyanebben a blokkban Malte Zierenberg, aki a berlini feketepiac második világháború végi és utáni működését vizsgálja, tehát egy, a jogi szabályozást nélkülöző, a résztvevők számára nagyfokú kockázatot hordozó piacon keresi az informális intézményesülések bizalomteremtő működését. Szintén a jövő bizonytalanságának mérséklése a témája Georg Elwert tanulmányának, aki néhány afrikai etnikum kutatásán keresztül igyekszik relativizálni a nyugati és a premodern gazdaságok különbségeit. A gazdasági cselekvés, a munka, a befektetés és a kereskedelem itt is, ott is a jelentős mértékben bizonytalan jövőre irányul. Mindenki a kockázatot igyekszik minimalizálni: Afrikában reciprok ajánlékozás-gazdasággal, Európában a piac pénz által közvetített viszonyaiban.

A tanulmányok harmadik blokkja az interkulturális különbségekkel foglalkozik. Ez sem kevésbé jelentős téma, hiszen a gazdasági, a munka- és vállalkozási kultúrák különbségei számottevőek lehetnek; az iskolarendszerek eltérései nyilvánvalóan kihatnak az országok gazdaságának versenyképességére; a vallási gyökérű meggyőződések formálhatják a gazdasági viselkedést; a regionális különbségek pedig sokáig ellen tudnak állni a piac uniformizáló hatásának. E tanulmánycsoport számomra legérdekesebb darabja Thomas Welskopp programadónak szánt írása. (*Unternehmenskulturen im internationalen Vergleich – oder integrale Unternehmensgeschichte in typisierender Absicht?* 265–294.) Welskopp az eddigi vállalkozáskutatás premisszáit vonja kétségbe, amely fölülről, holisztikusan, a menedzsment szempontjából és elsősorban primér piaci folyamatokban gondolkodva tekintett a vállalatra. Innen nézve a munkaviszonyok alakíthatónak és harmonikusnak tűnnek. A szerző egy „teljes vállalattörténet” (*integrale Unternehmensgeschichte*) mellett kardoskodik, amely egyszerre használ külső és belső perspektívát a vállalat működésének mint mikroökonómiai gyakorlatnak, de ugyanakkor mint társadalmi gyakorlatnak is a vizsgálatakor, ahol kommunikatív struktúrák és ellenőrzési mechanizmusok működnek. Kívülről sem csak gazdasági erők hatnak egy cégre, hiszen az állam, a jog és a kulturális adottságok is befolyással bíró tényezők. Ez a vállalattörténet kulturálisan érzékeny lenne és megpróbálná empirikusan megragadni a vállalattípusokat. A megközelítés szerinte kiutat jelenthetne a nemzeti kapitalizmusok összehasonlításából, ahova az ilyen jellegű kutatások – pl. Nagy-Britannia

ipari hanyatlásának okait keresve – eljutottak, gyakran sematikus külső tényezőként kezelve a kultúrát. Nem világtörténeti trendeknek a nemzeti kulturális adottságok által befolyásolt variációit kell keresni többé, ahogyan azt például Chandler tette, hanem kontextualizálva a kulturális tényezőket is be kell vonni az elemzésbe, az összehasonlítást pedig nem csupán a nemzeti különbségekre kell vonatkoztatni, hiszen az ágazati differenciák gyakran erősebbek a vállalati kultúrában, mint a nemzetek szerinti eltérések.³

Nagyon hasonló következtetésre, a „nemzeti gazdasági stílus”-fogalom használhatatlanságának belátására jut el e blokk egy másik tanulmányában Sebastian Conrad, aki a Japán gazdasági fejlődéséről szóló kulturális magyarázati sémákat tekinti át. Állítása szerint az a tétel, amely Japán 19. század végétől kezdődő gyors gazdasági fejlődését a konfucianizmus következményeihez köti, valójában egy ideológia, pontosabban egy tradíció feltalálása volt. Nyugatról importálták Japánba az ipart és a vele járó munkaviszonyokat, de társadalmi elfogadtatása érdekében szükséges volt, hogy ezt részben elleplezzék, s ezért született meg az az elmélet, amely szerint létezik a konfucianizmusból az ipari társadalomba tartó sajátos japán út, s ez a tétel került aztán át a nemzetközi irodalomba is. A nemzeti gazdasági stílus fogalma használhatatlan, mert az ipar, illetve a gazdaság tekintetében sokkal fontosabbak a kölcsönös kulturális transzferek.

E két tanulmány megállapításait mintegy az elmélet szintjére emeli Friedrich Wilhelm Graf, aki a vallási világkép és a gazdasági habitus összefüggését vizsgálja. A vallási értelmezési rendszerek csökkentik a bizonytalanságot, hiszen kötelező normákat és viselkedési mintákat adnak, s így növelik a kooperáció esélyét. Természetesen e tekintetben lehet különbség a „hogyan” és a „mennyire” szempontjából a különböző vallási kultúrák között, s ez a gazdasági tevékenységre is kihathat. Ugyanakkor a vallások gazdaságtörténeti szerepéről szóló, s még a 19–20. század fordulójának szerzőitől kiinduló vita, amely a zsidósághoz, a katolicizmushoz és a protestantizmushoz különböző gazdasági konnotációkat kapcsolt, valójában egy diskurzust alkot, amelyben interkonfesszionális versenyről, sőt ellenségességről van szó. Szerinte az is elképzelhető, hogy – a klasszikus felfogáshoz képest fordítva – a gazdasági habitus határozza meg, hogy milyen vallást választ egy közösség; legalábbis ha az empiriára alapozva ki akarunk lépni a diskurzus keretei közül, akkor a kérdéssel kapcsolatban ez a hipotézis is megvizsgálandó volna.

A negyedik blokk a tudással, tudománnyal foglalkozik, amely az utóbbi években egyre jobban érdekli a gazdaságtant és a szociológiát. Azt, hogy a tudás változásai milyen befolyást gyakoroltak a gazdasági folyamatokra, általában az innováció címszava alatt szokták tárgyalni. De mi a helyzet a nem formalizált, praktikus tudással? Hogyan változtak azok az elképzelések és tudások, amelyek alapján a kortársak a gazdaság jelenségeit értelmezték? Hogyan sikerül egyeseknek – vagy egyes szakmáknak – magukat mint valamely tudásterület

³ Hasonló szemléletet propagáló munka: Hartmut Berghoff: *Moderne Unternehmensgeschichte. Eine themen- und theorieorientierte Einführung*. Paderborn, Utb, 2004.

szakértőit elfogadtatni? Ez utóbbi kérdésről szól Rainer Gries tanulmánya, amely a reklám, illetve a marketing szakembereknek mint szakértőknek a gyors felemelkedésével foglalkozik, bemutatva e szakmák legitimációs stratégiáit a háború utáni amerikai nyilvánosságban.

Ennél alapvetőbb kérdéseket feszeget Jakob Vogel (*Wissen, Technik, Wirtschaft. Die moderne Wissenschaften und die Konstruktion der industriellen Gesellschaft.* 295–323.), aki historizálni igyekszik a tudásalapú társadalom jelszavát. Kétségbe vonja a tudás fejlődésének lineáris képét, amelyet a gazdasági elit és a professzionizálódó tudományos-technikai foglalkozások a felvilágosodás óta – önmagukat legitimálandó – terjesztenek, és mint a világ „eltudományosításának” programját képviselnek. Szerinte helyes volna, ha az innovációkat és a tudás kategóriáit történetiségükben fognánk fel. Azt kell bemutatni, hogy a különböző szakértői csoportok egymással versengve hogyan próbálják a maguk tudáskultúráját érvényesíteni. Vogel konkrét példáját a bányászat és a sóügy területéről meríti, amelyen keresztül bemutatja, hogy milyen kevés köze van a tényleges történéseknek a tudományok önképében megőrzött „sikertörténetekhez”. A 18–19. század fordulóján az ércbányászat szakemberei teremtették meg a bányászat modern tudományát, és háttérbe szorították a sóbányászat tudáshagyományát. Így a már a kora újkorban is magas technológiai színvonalon folyó sóbányászat, amely az abszolutista állam finanszírozásában is fontos szerepet játszott, a 19. században egy technológiailag stagnáló ágazatnak tűnt. Egy rövid kontrafaktuális gondolat kísérletben megpróbálja Vogel bemutatni, mi lett volna, ha a sóbányászat hagyománya tovább élhet. Ebben az esetben ma el lehetne mesélni a sóbányászat mint dinamikus ágazat sikertörténetét, amelyből a modern kálium- és klórkémia kifejlődött. Vogel helyesnek tartaná, ha valóságteremtő fogalomalkotásnak tekintenénk azt, ahogy a tudomány felfogja a környezetet, és ekként vonnánk be a tudomány és technika egykori alternatíváit a történeti elemzésbe. Ha visszatérünk a Marc Bloch szellemének megfelelő technikátörténethez, akkor a tudományos-technikai forradalom diskurzusa nem fogja elfedni az egykori alternatívákat és konfliktusokat.

Hasonlóan alapvető kérdéseket fogalmaz meg Adam Tooze (*Die Vermessung der Welt. Ansätze zu einer Kulturgeschichte der Wirtschaftsstatistik.* 325–351.), ám inkább csak egy kérdésfeltevést vázolva, s mellőzve a részletes elemzést. Kiindulópontja az a tény, hogy a gazdaságstatisztika műfaja 1900 körül még nem létezett. A vámstatisztikától ekkoriban kezdett elválni a kereskedelmi statisztika, árstatisztika csak töredékesen létezett, a nagykereskedelmi áraknak nem volt statisztikája, a létfenntartási költségekről szintén nem volt statisztika. A munkaerőpiacról csak a szakszervezeteknek voltak adatai, ám ezek sem teljes körűek, s bár már kísérleteztek néhányan nemzeti jövedelem számításokkal, de igazi empirikus alappal ezek még nem bírtak. A nemzeti jövedelem felhasználásról sem voltak adatok (kivéve egy-két háztartásstatisztikát a szociografikus érdeklődés tárgyát képező munkáscsaládokról) és hiányzott a fizetési mérleg, tőkemozgások statisztikája is. Ötven évvel később teljesen más a helyzet. A nemzet, illetve népgazdasági mérlegek már nemzetközileg standardizált mutatókkal készültek, létezett nagy- és kiskereskedelmi

árstatisztika, s voltak fogyasztási statisztikák. Az 1950-es évek végén kezdtek el vásárlóerő-paritásban számolni. Ennek a változásnak meg lehet írni a tudomány- és politikatörténetét, miként meg is írták azt már, ám Tooze szerint kultúrtörténeti oldalról is hozzá lehet tenni valami lényegeset e fejlődés bemutatásához. A kultúrtörténet magának a nép-, illetve nemzetgazdaság fogalmának mint metaforikus konstrukciónak a kialakulását elemezheti. A háztartás és a vállalat mintájára alkották meg a nemzetgazdaságot, mint amiről mérlegeket lehet számolni. Ehhez hasonlóan lehet elemezni azoknak az egységeknek a megalkotását is, amelyekben a statisztikusok számolnak. A felvetés az információ eldologiasítására hívja fel a figyelmet, amely egyre fontosabb a statisztika számára, s az egész fejlődés a gazdaságtan diadalútjával kapcsolódik össze: a statisztikai számok a gazdaságtan legitimitációját szolgálják, kidomborítva annak tudományos, alapos és hasznos jellegét. Németországban, az 1920-as években kezdődött az ilyen típusú fogalomhasználat, s az 1930-as években már próbáltak input-output táblázatokat is szerkeszteni a német gazdaságról. Tooze szerint Foucault *epistémé* fogalmára alapozva meg lehetne keresni ezeknek a metaforáknak a helyét.

Az utolsó blokk tanulmányai olyan képeket és víziókat mutatnak be, amelyek a gazdasági szereplőket, illetve az államot vezették a gazdaság(politika)i döntéseikben. Azt vizsgálják, hogy milyen piaci fejlődést, vásárlási döntéseket és beruházási tevékenységet vártak e szereplők a jövőtől, vagy éppen milyennek tartották az ideális gazdaságot; hogy egyes társadalom-átalakító tervek hogyan tudtak a piacon érvényesülni más tervekkel szemben, és milyen befolyással voltak arra, ami gazdaságilag tényleg történt. A tanulmányok e csoportjából Thomas Grossbölting a 19. század német ipari vásárai és kiállításai által közvetített jövőképet elemzi. (*Die Ordnung der Wirtschaft. Kulturelle Repraesentation in den deutschen Industrie-und Gewerbeausstellungen des 19. Jahrhunderts.* 377–403.) Grossbölting szerint a gazdaság reprezentatív és diszkurzív konstruálása épp úgy a kapitalizmushoz tartozik, mint a piaci csere uralkodóvá válása. Azt feltételezi – az internetről és annak gazdasági jelentőségéről, valamint az 1990-es évek tőzsdéről szóló diskurzusai alapján – hogy azok a projekciók és vágyképek, amelyeket a média képek és szimbólumok révén terjeszt, képesek – legalábbis a népesség egy részének – gazdasági magatartását megváltoztatni. Azt vizsgálja a kapitalizmus 19. századi kibontakozása kapcsán, hogy a korabeli diskurzusoknak milyen értékeket és magatartásformákat kellett megváltoztatniuk ahhoz, hogy az ipari társadalom kifejlődhessen. E változásnak előfeltétele volt, hogy a profit utáni törekvés természetessé váljon, és meggyőzzen sokakat, hogy ne a megszokás szerint akarjanak élni, továbbá ne csupán annyit törekedjenek keresni, amennyi a megszokott életkeretek fenntartásához szükséges. A kérdés tehát az, hogy miként keltették életre a piacgazdaság viselkedésmintáit egy még tradicionális közösségben. Ennek megválaszolásához fog bele a szerző a 19. századi német ipari vásárok jövőképeinek elemzésébe. Nem csak beszédek, publikációk, amelyek a gazdasági és technikai fejlődést ünnepelték, díjak, diplomák, érmék jelenítik meg e diskurzust, de a kiállítási dekoráció is kultúrtörténeti jelentést hordoz, mert visszatükrözi az ipari fejlődésről létező kortárs gondolatvilágot. E kiállítások

a haladás látványos bemutatói voltak, amelyekre bizonyíthatóan nagy figyelem irányult, tényleges magatartást befolyásoló szerepüket azonban még így is nehéz pontosan felmérni. Az viszont biztos, hogy az iparfejlesztésből, a találmányok és technológiák közismertté tételéből idővel ipari tömeglátványosság lett, és ez egyben a vállalkozó polgárság (Wirtschaftsbürgertum) önreprezentációjává is változtatta a kiállításokat. A kép, amelyet ezek a rendezvények sajátos módon megjelenítettek, elsősorban az ipari fejlődés mindent felforgató előrehaladásával szembeni félelmet akarta csökkenteni, s egyfajta „innováció változás nélkül”-elv jegyében mutatta be a haladást. A kiállítások hozzájárultak a verseny elvének terjesztéséhez, és hozzájuk kapcsolódóan sűrűsödtek a szabad kereskedelmi és vámvédelmi diskurzusok, a kisipar vagy gyáripar vitái, illetve a művészet és az ipar kapcsolatának diskurzus. Később a kiállítások funkcióját a reklám vette át.

A szabad kereskedelem versus védvámok vita elemzése kapcsán hasonló kérdéseket: gazdasági elvek, jövőképek diszkurzív megjelenítését vizsgálja Frank Trentmann tanulmánya is. (*Vergangenheit, Zukunft und die Inszenierung von Wirklichkeiten. Politische Ökonomie und politische Kommunikation in Grossbritannien zu Beginn des 20. Jahrhunderts.* 405–434.) A Nagy-Britanniában a 19–20. század fordulóján zajlott szabad kereskedelem kontra védvámok vitát mint a gazdaságról formált versengő képek konfliktusát elemzi a szerző, e meglehetősen absztrakt kérdés nyelvi, képi megjelenítését vizsgálva, s eljutva a képeslapokig szintjéig is. A vita során a kereskedelmi, közgazdasági ismeretanyagot a kor tömegmédiáinak minden szintjén népszerűsítették, a rölapokig bezáróan. Anglia egyedülálló módon tartott ki a szabad kereskedelem mellett és még mérsékelt vámokat sem vezetett be, ami pedig ekkor már általános volt Európában. Ez nem pusztán politikai vagy gazdasági jelenség volt, hanem egy kulturális munka eredménye is. A szabad kereskedelem védelmezői „feltalálták” a fogyasztót, akinek az érdekében fenn kell tartani a szabad kereskedelmet, a nyitott piacot. A kommunikációs eszközök nemcsak az érdekek közvetítésére szolgáltak, hanem a rendezetlen, hozzáférhetetlen gazdasági viszonyokról szóló tudást is megeremtették, ezáltal építve fel az érdekcsoportokat.

Hasonlóképpen a diskurzusok hordozta tudás és a gazdasági döntések összefüggése érdekli Martina Hessler (*Visionen des Überflusses. Entwürfe künftiger Massenkonsumgesellschaften im 20. Jahrhundert.* 455–480.) Azt vizsgálja, hogy a fogyasztási víziók miként befolyásolták a vállalatok, az állam és a fogyasztók döntéseit. A tömegtermelés technikai lehetőségének kialakulásával egy időben előállt egy utópikus diskurzus arról, hogy mire kell használni ezeket a javakat, és milyen társadalmat építsünk ki a tömegtermelés révén. Az 1920-as évektől, amint megjelentek a piacon a valóban használható háztartási gépek és az olcsó autók – legalábbis Amerikában a vásárlóerőhöz viszonyítva –, rögtön diskurzus is keletkezett ezekről. 1929-ben az első, minőségében még rendkívül gyenge képátvitel óriási lelkesedést váltott ki, német újságok az otthonban élvezhető „távmozi” nagyszerűségéről értekeztek. Az ilyen műszaki vívmányokhoz kapcsolódó diskurzus a modernitás, kiszámíthatóság, racionalitás értékeit hangsúlyozta,

s a technika további diadalmenetét várta. A legfontosabb várakozás azonban, amelyet e diskurzus keltett az új termékek piacának nagymérvű növekedéséhez kapcsolódott. A vállalatok részben – racionális okokból – terjesztői, részben épp úgy fogyasztói voltak e diskurzusnak, mint maguk a vásárlók, így a jövő elvárásairól való beszéd valóban hatásos tényezőjévé vált a fejlődésnek. A nemzeti-szocializmusban és az NDK-ban politikai célokra is használták ezt a fogyasztói igényeket gerjesztő diskurzust, ám míg az előbbiben a háború utánra halasztott teljesítés miatt mindig is egy jövőre irányuló propagandáról volt szó, addig az NDK-ban – egyszerűen hosszabb fennállása okán – a fogyasztási kívánságokat felkeltő diskurzus egy idő múlva a teljesíthetetlenség miatt farce-szá vált és épp a legitimitás ellen hatott. A korai NSZK-ban ugyanakkor e diskurzus ténylegesen irányítani volt képes a fogyasztási döntéseket.

Diskurzus és gazdaság kapcsolatát más szemszögből vizsgálja Dirk van Laak az infrastruktúra története kapcsán. (*Jenseits von Knappheit und Gefälle. Technokratische Leitbilder gesellschaftlicher Ordnung.* 435–454.) Kiinduló tétele, hogy a mai infrastruktúra elmúlt várakozási horizontok lenyomataként olvasható. Az infrastruktúra tervezése és kialakítása egy elkülönülő, mérnökökből, technokratákból álló szakmai csoport tevékenysége a modern társadalmakban. Azt feltételezi, hogy a 20. században e csoportot jellemezni lehet a sajátos és egységes racionalitással, amely víziói és érvényesülési stratégiáik mögött meghúzódik. Az életvilág szempontjából nagy jelentőségű infrastrukturális beruházások létrejöttét elemezve, a szakértők, a politika és a gazdaság konfliktusait és egyezkedéseit vizsgálva azonosítani lehet e csoportok specifikus racionalitásait. A technokraták és a mérnökök e konfliktusokban gyakran ütköznek bele a gazdaság piaci racionalitásába, és krízishelyzetekben vagy háborúk idején többnyire érvényesíteni is tudják vele szemben a maguk racionalitását, amelynek szemszögéből a gazdaság a maga folyamataival, ingadozó áralakulásaival ésszerűtlennek tűnik. A látványos, nagy infrastrukturális vízióknál, terveknél és projekteknel azonban sokkal nagyobb mértékben befolyásolja a hétköznapi életet a sok kis fejlesztés, amely mára szándékolatlanul egy infrastrukturális hálózattá nőtt össze. Ezekben alkalomról alkalomra tetten érhető a technokrata racionalitás működése. Az infrastruktúra kiépítésében gyakran egybeestek katonai, gazdasági, politikai és technikai érdekek. Mindez a szerző szerint egyfajta „adakozó kapitalizmust” hozott létre, amelyben a piaci rendszer, mintegy a marxi kritikára válaszolva a munkavállalói jövedelmek emelésével növelte a keresletet, s ezzel beindította a fogyasztás és a műszaki, technikai fejlődés spirálját. Az infrastruktúra politikai gazdaságtana – szerinte ez jogos szóhasználat – a tér és a társadalom periférikus zónáinak integrálását célozza: egységes területeket akarnak létrehozni egységes színvonallal. Az egységes társadalmi jólét ígérete pedig semlegesíti az osztályharcos követeléseket. Nem véletlen, hogy ma a hálózat az uralkodó társadalmi metafora, míg a két világháború között a nép (Volk) – ma túlságosan homogénizáló – fogalma volt a német politikai gondolkodás konvergenciapontja. A hálózat ideájának előnye, hogy különböző jellegű szerveződések, egységeket

köthet össze. Az utóbbi években ugyanakkor a technokraták logikájával szemben ismét előrenyomult a piaccgazdasági logika, s ezzel együtt erősödik a participáció az infrastrukturális döntéseknél is, egyre inkább figyelembe vesznek történeti és környezeti tényezőket is.

Áttekintve a kötet tartalmi kínálatát, módszertani megoldásait elég határozott elhatárolódások válnak láthatóvá. A szerzők és a szerkesztők egyértelműen elhatárolják magukat a Wehler és Kocka neve által fémjelzett történeti társadalomtudománytól, amely az 1960-as években formálódott és éppen harminc éve, a *Geschichte und Gesellschaft* folyóirat alapításával vált a német történetírás egyik meghatározó irányzatává. Kialakulásakor ez a szemlélet a historicista szemléletű politikatörténettel szemben a gazdasági és társadalmi struktúrák objektivista megismerését tűzte ki célul. Már az 1980-as években azonban kritika tárgyává vált azok részéről, akik az Alltagsgeschichte jegyében az egykori emberek tapasztalatainak feltárását kívánták a történeti elemzés középpontjába állítani. Az Alltagsgeschichte eredetileg a náci múlt kihívásaira adott válaszként született, s idővel ehhez kapcsolódott hozzá az elsősorban a kora újkorra koncentráló történeti antropológia is. A historische Sozialwissenschaft képviselői részéről sokszor az Alltagsgeschichte szemére vetett elméletellenesség részben abból következik, hogy utóbbiak nem tartják megragadhatónak az emberi tapasztalatok változatosságát az elméleteken keresztül, részben pedig abból, ahogyan a történelemírás céljáról – társadalmi elkötelezettségéről – vélekednek. Szerintük az olyan nagy teoretikus koncepciókban, mint a modernizáció vagy a totalitarizmus, illetve a történeti társadalomtudomány által annyira kedvelt középszintű elméletek vezérfonalát követő történetekben az emberek nem tudnak saját átélt történetükre ráismerni, így viszont elvész a történetírás legfontosabb civil hivatása. Az Alltagsgeschichte nyitott az esztétikai dimenziók iránt, ami nemcsak azt jelenti, hogy szerzőik igyekeznek irodalmilag értékelhetően írni, hanem azt is, hogy a szövegeikbe foglalt emberi tapasztalatokat esztétikailag befogadhatónak és befogadásra érdemesnek tekintik. Az Alltagsgeschichte tehát míg egyrészt elméletellenes, másrészt nagyon is reflexív és nyitott, például a filozófia felé. Az Alltagsgeschichte és a historische Sozialwissenschaft közötti igen heves vita, bár a személyeskedő összecsapások eltűntek, máig sem oldódott fel.⁴

Az Alltagsgeschichte kihívására a historische Sozialwissenschaft képviselői a kultúrtörténet adaptálásával igyekeztek választ adni. Az 1990-es évektől elismerték, hogy irányzatuk eredeti programjából hiányzott a kultúra dimenziójának számbavétele, ám a történeti társadalomtudomány kiegészítése a kultúrtörténettel számukra csupán egy eddig figyelmen kívül hagyott terület bevonását jelentette a történeti elemzésekbe és nem szemléletváltást. Éppenséggel arra

⁴ Jól mutatja ezt a két irányzat egy-egy vezéralakjának, Kockának és Medicknek egy ünnepi kötetben nem minden ironia nélkül éppen egymás mellé szerkesztett írása is. Lásd: Josef Ehmer – Tamara K. Hareven – Richard Wall et al. (szerk.): *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag*. Frankfurt–New York, Campus Verlag, 1997.

szolgált, hogy elhárítsák az olyan kihívásokat, mint amelyeneket a linguistic turn vagy a mikrotörténelem megfogalmaz.⁵

Ezzel szemben ugyanakkor születtek szemléleti váltást képviselő, a kulturálist meghatározónak tekintő munkák is, amelyek miközben elszakadtak a historische Sozialwissenschaft premisszáitól, témaválasztásaikban távol kerülnek a gazdaság történetétől is. A Berghoff és Vogel által megjelölt, gazdasági kérdéseket mellőző kultúrtörténeti programadó kötetek listája kiegészíthető jó néhány hasonlóval az elmúlt tíz év terméséből.⁶

A *Gazdaságtörténet mint kultúrtörténet* kötet szerzői és szerkesztői egyértelműen jogosnak tekintik a történeti társadalomtudománnyal szembeni kritikát, és nem tartják elegendőnek az egyszerű kultúrtörténeti kiegészítést. A kultúrtörténeti áradattal⁷ szemben ugyanakkor meg akarják erősíteni a gazdaság témájának jelenlétét a történetírásban, s úgy gondolom a kötet sok tanulmánya sikerrel is törekszik erre.

A más törekvésekkel és áramlatokkal szembeni explicit elhatárolódásokon túl, nemzetközi összehasonlításban nézve, a kötet tanulmányait – és tágabban a német történetírás zömét is – jellemzi még néhány további közös vonás. Az egyik a mikrotörténeti alternatíva hiánya, a másik pedig a nyelvi fordulat szemléletének csupán erősen korlátozott átvétele. E tekintetben a kötet sok szempontból az Alltagsgeschichte örökösének tűnik. A német historische Sozialwissenschafttal, vagy bármely szcientista szemléletű történetírással való szembenállás mellett ugyanis az Alltagsgeschichte a mikrotörténelemtől is különbözött, különbözik. Hiányzik belőle a lépték fogalma, ami a mikrotörténész szerzőknél oly meghatározó: az Alltagsgeschichte nem kis léptékben vizsgálja tárgyát,

⁵ Ezek explicit elutasítására lásd: Jürgen Kocka: Gesellschaftsgeschichte: Profil, Probleme und Perspektiven. In: Ehmer–Hareven–Wall (szerk.) 1997: 57–68. A kultúrtörténet védekező jellegű felfogásának alapkötet: Hans-Ulrich Wehler: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. München, C. H. Beck, 1998. A kultúrtörténet mint a korábbi társadalomtörténet kiegészítésére lásd: Thomas Mergel – Thomas Welskopp: *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft. Beiträge zur Theoriedebatte*. München, C. H. Beck, 1997.

⁶ Ute Daniel: *Kompendium Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001. Richard van Dülmen: *Historische Anthropologie. Entwicklung. Probleme. Aufgaben*. Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2001. Az utóbbi kötet fő témái: mágia és boszorkányság, tiltakozás és erőszak, test és szexualitás, vallás és kegyesség, ház és család, individualitás és individualizáció, írásbeliség, olvasás és médiumok, a saját és az idegennel való bánás, férfi és nő, nemek.

⁷ E kultúrtörténeti divathullámban szinte már tiszteletreméltó Wehler makacssága, amelyvel utolsó mohikánként ragaszkodik a történeti társadalomtudomány objektivista és normatív szemléletéhez, makroszempontról megközelítéseihez, statisztikai módszereihez és az 1950-es évek szociológiája által ihletett témáihoz. (Hans-Ulrich Wehler: *Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhunderts. 1945-2000*. Essen, Wallstein, 2004.) Persze ehhez néhol igencsak leegyszerűsítő ítéletekre van szüksége: Foucault például szerinte egyszerűen nem volt elég olvasott. A historische Sozialwissenschaftnak mint irányzatnak a valószínűleg végleges kimerülését jelzi a *Geschichte und Gesellschaft* alapításának harmincadik évfordulóját és Wehler 70. születésnapját egyszerre köszöntő kötet teljes unalma. Szerzői valamennyien a folyóirat egykori és mai szerkesztői. (Jürgen Osterhammel – Dieter Langewiesche – Paul Nolte (szerk.): *Weg der Gesellschaftsgeschichte. Geschichte und Gesellschaft*. 2006. Sonderheft 22.) Persze, nem jelenti ez azt, hogy az irányzatban nevelkedett egyes történészeknek ne lennének érdekes munkái is.

hanem a társadalmilag „nem fent” lévőkhöz horizontját és hétköznapi tapasztalatait kívánja rekonstruálni. Nem érdeklő a „fent lévőkhöz” mikroléptékű vizsgálata, sem pedig (politikai) intézmények, struktúrák kialakulásának mikroléptékű elemzése. Néhol lokális kutatásokat folytat, néhol viszont térben és időben szóródó – és nem formálisan összehasonlított – anyagot használ, amelynek elemzése révén makroszintű állításokat tesz generációkról vagy társadalmi miliókról.⁸ Közben a gazdaságtörténet és a kultúrtörténet szembenállásának egyik elemét a kötet közreműködői abban látják, hogy előbbi – általában makroszinten – az emberi döntések iránt érdeklődik, míg utóbbi az emberi viselkedést nem döntések soraként fogja föl, hanem normák, diskurzusok által irányítottak tétélezzi, mégsem merül föl a mikrotörténelem alternatívája, amely e szembeállítás meghaladását célozza. A mikrotörténelem ugyanis lokális léptékű elemzéseiben az emberi viselkedés döntések soraként teszi érthetővé, messzemenően figyelembe véve ugyanakkor e döntésekben a kulturális dimenziót.

A *linguistic turn* szemlélete is sokban idegen marad ezektől a történetírói törekvésektől és a kötet szerzőitől. A kötetnek még a diskurzuselemzést folytató szerzői is abból a feltételezésből kiindulva dolgoznak, hogy a diskurzusokon kívül is van valóság és az sem marad elzárva a történelmi megközelítések elől.⁹ Dirk van Laak például éppen abban látja témájának, az infrastruktúra történetének előnyét, hogy itt nem jelentkezhet a kultúrtörténetre egyébként veszélyként leselkedő csábítás, az elemzések „anyagtalanná” válása, mivel a vizsgálandó objektumok feltűnő tárgyi súllyal rendelkeznek.

Ezek a szemléleti sajátosságok oda vezetnek, hogy a kötet szerzői – a német történészek többségéhez hasonlóan – készek elemzéseik során makroléptékű, általánosító megállapításokat tenni társadalmi folyamatokról vagy csoportokról, s ennek megfelelően hajlamosak a forrásokat is makroléptékű kontextusokba illesztve értelmezni. Olyan állításokat fogalmaznak meg így, amelyekről a *linguistic turn* szerint iskolázott szerzők, attól tartva, hogy maguk is beállnak a referenciális illúziókat magukban hordozó diskurzusok teremtői közé, tartózkodnának, s amelyeket, mint a források kontextualizált elemzésétől távol állókat, a mikrotörténészek is elkerülnének. Mégis, a kötet jobb tanulmányait olvasva nincs az az érzésünk, hogy ezek a szövegek ne érvényes – és gyakran más irányzatoknál inkább közérdeklődésre számot tartó – történelmi tudást közvetítenének.

Bódy Zsombor

⁸ Mindezen nem változtatott, hogy az 1990-es évek végén történt kísérlet a mikrotörténelem teoretikus szintű recepciójára, lásd: Jürgen Schlumbohm (szerk.): *Mikrogeschichte Makrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* Göttingen, 1998.

⁹ Teoretikusan kifejtett hasonló álláspont: Reinhard Sieder: *Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? Geschichte und Gesellschaft*. 1994. 20. 445–468. Szerinte a szövegeket, eltérően a purista nyelvi elemzéstől, a történelmi kontextusba beágyazva kell elemeznünk, azoknak a cselekvési összefüggéseknek a sorában, amelyekbe beíródtak.